

workforce – a key objective of the employment service in the organization of professional training for the unemployed.

Key words: *business collaboration, unemployed people, adult education, staff, vocational learning.*

Bibliography

1. Aktualni problemy profesiinoi orientatsii ta profesiinoho navchannia naselennia : materialy VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (29 lystopada 2012 r., m. Kyiv) / uklad.: L.M. Kapchenko ta in. K.: IPK DSZU, 2012. – Ch. 2. – 296 s.
2. Bolonskyi protses u faktakh i dokumentakh / [upor. M. F. Stepko, Ia. Ia. Boliubash ta in.]. – K. ; Ternopil: MDPU im. Hnatiuka, 2003. – 52 s.
3. Brunner Kh. Hlobalyzatsiia, obrazovanye u revoliutsiia v tekhnolohy / Kh. Brunner // Perspektivi. – M.: Paryzh, 2001. – T. 31, №3. – S. 9-26.
4. Nychkalo N.H. Metodichni problemy bezpererвної profesiinoi osvity / N.H. Nychkalo // Psykholohichni problemy bezpererвної profesiinoi osvity: nauk. metod. zb. / red. kol. I.A. Ziazuna ta in. – K.: Vipol, 1994. – S. 22–26.
5. Protasova N.H. Andrahohichni pidkhid do pidvyshchennia kvalifikatsii derzhavnykh sluzhbovtiv / N.H. Protasova // Pidvyshchennia kvalifikatsii derzhavnykh sluzhbovtiv: vyvchennia potreby ta orhanizatsiia navchannia: zb. nauk. prats / [kol. avt.]. – K.: UADU, 2000. – S.66–77.
6. Savchenko V.A. Upravlinnia rozvytkom personalu / V.A. Savchenko. – K.: KNEU, 2002. – 351s.
7. Sihayeva L.Ye. Andrahohika v profesiinomu navchanni : [metodychni rekomendatsii] / L.Ye. Sihalieva. – K. : PP «EKMО», 2003. – 100 c.
8. Shynkarenko L.I. Tendentsii rozvytku osvity doroslykh v Ukraini (1946 – 2007 rr.) : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 / L.I. Shynkarenko. – K., 2010. – 22 s.

УДК 37.014.53:374.7

Комар Олена Станіславівна – аспірант Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
E-mail: helen14@ukr.net

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА І БЕЗПЕРЕРВНА ОСВІТА: НОВІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ В СОЦІОЛОГІЇ ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ

У статті проаналізовано проблему соціальної політики безперервної освіти, а саме нові теоретичні та методологічні виклики в соціології освіти дорослих як джерело подальшого формування та обґрунтування концепції освіти дорослих в ХХІ столітті. Висвітлено погляди філософів, учених, політичних і громадських діячів щодо зазначеного явища, а також політику ЄС в галузі навчання дорослих. Особлива увага приділяється безперервності навчання у дорослому житті під час суспільно-політичних змін у зв'язку із соціальними процесами як основи будь-якого сучасного демократичного суспільства.

Ключові слова: *освіта, освіта дорослих, соціальна політика, професія, самомаркетинг, всебічний і гармонійний розвиток особистості, самовдосконалення, саморозвиток, соціальний статус, політика ЄС в галузі навчання дорослих.*

В умовах інформаційного «буму» та повсякчасного і необмеженого бурхливого розвитку науки й техніки загалом, та знань зокрема, допомогти дорослим якнайлегше адаптуватися до суспільно-соціальних змін покликана освіта. В свою чергу, ми розглядаємо *освіту дорослих* як найбільш загальне широке поняття, яке означає одночасно і *соціальне явище*, і андрагогічний процес. Ми говоримо про освіту як соціальне явище, адже за нашим переконанням, беручи до уваги історичні факти, будь-які освітні процеси, їх розвиток та становлення відбувалися і досі відбуваються крізь призму історико-політичних та соціально-економічних подій. Крім того, сьогодні існує підхід до тлумачення освіти як сутнісної характеристики етносу, суспільства, людської цивілізації, способів їх самозбереження і розвитку. Тому, небезпідставним та аргументованим є розгляд освіти як поняття, що включає кілька аспектів:

- освіта як процес, тобто цілісна єдність навчання, виховання, розвитку, саморозвитку особистості; збереження культурних норм з орієнтацією на майбутній стан культури; створення умов для повноцінної реалізації внутрішнього потенціалу індивіда і його становлення як інтегрованого члена суспільства, виконуючи функцію наступності поколінь;

- освіта як соціокультурний інтелект, який сприяє економічному, соціальному, культурному функціонуванню і вдосконаленню суспільства за допомогою спеціально організованої цілеспрямованої соціалізації та інкультурації окремих індивідів, виражений у системі, що включає освітні установи, органи управління ними, освітні стандарти, які забезпечують їх функціонування і розвиток;

- освіта як результат, тобто рівень загальної культури і освіченості, засвоєння того духовного й матеріального потенціалу, який був накопичений людською цивілізацією в процесі еволюційного розвитку і який націлений на подальший соціальний прогрес [4, с. 614-616].

Аналіз актуальних досліджень показав, що бажання до повсякчасного особистісного поступу, становлення та самоствердження є невід'ємною частиною сучасного життя дорослої людини, хоча цьому можуть перешкоджати різноманітні соціальні чинники.

Метою статті є розгляд соціальної політики безперервної освіти загалом й сучасних викликів в соціології освіти дорослих зокрема.

Висвітлення нагальних проблем сучасного професійного і особистісного характеру дорослих можна відшукати в розвідках українських дослідників та учених (В. Кремень, І. Зязюн, Н. Ничкало, В. Андрущенко, С. Гончаренко, Л. Лук'янова, С. Болтівець, О. Огієнко, С. Сисоєва, Л. Вовк та ін.). У контексті дослідження цінними є праці й закордонних вчених, зокрема французьких: Ноель Терро (Noël Terrot), П'єр Каспар (Pierre Caspar), Етьєн Буржуа і Жан Нізе (Étienne Bourgeois et Jean Nizet), Клод Дюбар (Claude Dubar). Зазначимо, що сама специфіка соціології освіти обумовлена прагненням представників різних наук

виявити фундаментальні механізми взаємодії соціальної та педагогічної систем, осмислити роль освіти в суспільстві. Формально соціологія освіти як самостійна дисципліна виокремилась в 40-50 рр. XX ст. В 1960 році в рамках Американської соціологічної асоціації (ASA) була створена секція соціології освіти, а з 1963 року ASA випускає науковий журнал «Соціологія освіти». Основоположник соціології Огюст Конт (1798-1857) обґрунтував необхідність навчання позитивному мисленню промислової еліти і пролетарів в новому індустріальному суспільстві. Він розглядав систему освіти як важливий соціальний механізм розповсюдження, передачі й трансформації знань від покоління до покоління. В свою чергу, Лестер Уорд (1841-1913) з розвитком освіти пов'язував успіх усіх соціальних реформ, що були націлені на досягнення соціальної рівності громадян, а Джон Дьюї (1859-1952) ключовим завданням освіти вважав навчання людей методам пізнання і перетворення світу. Він стверджував, що інституційні заклади майбутнього повинні бути органічно поєднані з соціально-економічними потребами суспільства. У Франції у витоків соціології освіти стояв Еміль Дюркгейм (1858-1917), який підкреслював, що виховання і освіта можуть бути досліджені як соціальні факти. В Німеччині особливий поштовх для розвитку соціології освіти дали роботи Макса Вебера (1864-1920), заслугою якого вважається розробка проблем взаємодії соціальних інститутів і теорії бюрократії, лишень на основі яких став можливим принципово новий аналіз навчального закладу як соціальної системи. Значний внесок в осмислення предмета соціології освіти вніс Карл Мангейм (1893-1947), який розглядав освіту як засіб впливу на людську поведінку як спосіб соціального контролю [1, с. 8-11].

Поширеною була і досі є думка, що найкращих знань набувають змолоду, коли пам'ять в обраній галузі функціонує найоптимальніше. Кажуть, що навчання в молодості подібне до різьблення на камені, навчання в старості – до плескоту по воді [8, с.635]. Але ми маємо інший погляд на означену проблему і притримуємося такої думки: розглядати знання, тобто освіту, як нескінченний процес, як саме життя, як можливість для професійного та особистісного поступу зрілої особистості, як можливість для нових відкриттів, обміну досвідом, як нагоду стати неупередженою людиною широких поглядів. Людина знає доти, доки шукає знання, доки продовжує вчитись. У наш час вузькоорієнтована людина, що обмежується лише здобутими одного разу знаннями в рамках професії, стає «бранцем» своєї ж професії і втрачає здатність до самовдосконалення та самозбагачення.

Польський і англійський соціолог і філософ Зигмунт Буаман (Zygmunt Bauman) у своїй праці «Індивідуалізоване суспільство» («The individualized society») зауважує, що в постмодерному суспільстві незрівнянно зросло значення людського компонента, коли вимагаються максимальні людська відповідальність і зусилля бути *людиною дії*, яка діє не лише активно, а й оптимально доцільно, хоча й дещо егоцентрично, підкріплює свою думку, посилаючись на відому цитату Огюста Комта

(AugusteComte), – французького філософа, одного із основоположників соціології та філософії позитивізму: «Знати, щоб передбачити, передбачити, щоб уникати» («Savoirpourprevoir, prevoirpourprevenir») [11]. Сучасний стан розвитку суспільства потребує підготовки кадрів, передусім орієнтованих на неперервний розвиток особистості, на саморозвиток, на здатність до самовдосконалення. Наприкінці минулого століття і сьогодні відчутними стали виклики цивілізації, які призвели багато країн до чергової освітньої «перебудови», переосмислення, до відповідних глибоких реформ освітнього простору. Освітні реформи орієнтовані на задоволення сучасних і перспективних потреб суспільства, на ефективне використання людських ресурсів, тобто освіта повинна готувати людину, органічно адаптовану до життя в світі багатоманітних зв'язків – від контактів із найближчим оточенням до глобальних зв'язків.

Професія – одна з форм реалізації особистості людини в повсякденному житті [3, с. 150]. В свою чергу, ми поділяємо думку російської дослідниці О. Єрмолаєвої, яка розглядає тему соціальної реалізації професіонала в контексті ідентифікаційних відносин професіонала в системі *людина-професія-суспільство*, що дозволяє простежити певну послідовність в контексті прийняття дорослим професії як змісту буття і сфери самореалізації, професії як сфери соціальної реалізації сучасної людини, а саме механізми подолання психологічних бар'єрів по відношенню до нових видів масових професій, закономірності соціальної адаптації професіоналів. Зміни, що відбуваються в навколишньому світі, неминуче ставлять і будуть ставити перед професіоналом нові проблеми та виклики. Наразі виділяються нові аспекти соціальної реалізації професіонала в умовах постійних змін професійної структури суспільства, викликані різними реформами і глобалізацією. Адаптаційні аспекти реалізації розглядаються в контексті перетворення і зміни професійної ідентичності та зміни структури самої ідентичності, оскільки соціальна реалізація сучасного професіонала стає все більш пов'язаною зі здатністю оцінювати *комерційний потенціал своєї професії* [5, с. 8-9].

Оскільки людина є соціальною істотою, на неї завше буде відбуватися проєкція як на суб'єкта професійної праці макросоціальних змін у суспільстві, політичних, економічних та інших перетворень, а також тих тенденцій змін суспільної свідомості різних професійних груп і соціально-активного населення в цілому, які стають переважними в умовах змін [5, с. 12]. Відповідно, запорука успішної та плідної самореалізації особистості й реалізація її творчого підходу в професійній діяльності містить в собі гармонійне поєднання професійних аспектів із соціально-психологічними та індивідуально-особистісними.

Зауважимо, що не лише суспільство та час висувають певні вимоги до сучасного професіонала, але й сама людина має бути вимогливою та мати право вибору. Так, звичайно, в умовах нинішньої ринкової економіки професіонал повинен володіти не тільки

професійними знаннями і вміннями в своїй сфері діяльності, але й умінням продавати, подавати себе, оцінювати вигоди і витрати на досягнення тих чи інших своїх професійних домагань та життєвих цілей, планів і мрій, тобто володіти прийомами *самомаркетингу*. Щоб зростити в собі такого мегапрофесіонала, здатного увійти в глобальну економіку і нові соціально-професійні відносини, – ми повинні доросли до стадії критицизму по відношенню до самого себе і своєї професії [5, с. 254-255]. Думка, висловлена М. Вудкоком і Д. Френсісом про англійське суспільство задовго до широкого розповсюдження поняття «соціології освіти дорослих», неабияк влучно описує сьогодення: «Для сучасної людини важливо розпізнавати свої можливості, розвивати їх, використовувати усі шанси і відповідати за власне майбутнє. Активна і відповідальна життєва позиція кожного члена суспільства – важлива складова загальної ефективності» [2]. Нині особиста ініціатива є ознакою внутрішнього стрижня, впевненості та освіченості і стає не тільки фактором виживання, а й фактором успіху, високих досягнень та особистих перемог.

Тому, на наш погляд, важливо звернути увагу на такий засіб управління діловою кар'єрою, як самомаркетинг. *Самомаркетинг* – це розробка та реалізація програми дій носія кар'єри, орієнтованої на досягнення його конкурентоздатності на ринку праці [10, с. 196]. Інший погляд на тлумачення даного терміну має Є. Ромат: «*самомаркетинг* – один з видів маркетингу особистості, суб'єктом якого є сама особистість» [7, с. 182]. Зпогляду сучасної психології, в основі всіх вищевказаних дій людини по самовираженню і саморекламі знаходиться *соціальна мотивація*, орієнтованість на соціальні оцінки, бажання бути не гірше або краще інших людей, честолюбство, марнославство і заздрість, яку в соціально-психологічній науці прийнято називати «соціальним порівнянням» [6, с. 94].

З огляду на вищесказане, можна стверджувати, що соціальний статус індивіда визначає його професійна компетентність, мобільність і досвід, що забезпечує своєчасну адаптацію до змін, а відповідно і конкурентоспроможність на ринку праці. Будь-яка людина може себе реалізувати, розкритися творчо завжди і скрізь згідно своїх внутрішніх ресурсів та потенціалу; не зважаючи на той факт, що форми і масштаби реалізації частково все-таки залежать від соціальних умов, епохи та культури [5, с. 248]. Таким чином, зовнішні обставини разом із внутрішніми психологічними якостями дорослого визначають його стресостійкість, адаптивність, готовність до розвитку, а тому освіту дорослих на сучасному етапі її розвитку можна асоціювати з певною життєвою філософією. Відчутна освітньо-інформаційна та культурна жага дорослих до пізнання нового як ознака прагнення до повноцінного життя у суспільстві. На думку французького філософа Анрі Бергсона (Henri Bergson), *життя* – це безперервне творче становлення особистості. Цінність – це те, що має значення, а не просто існує [9, с. 129]. Отож, в глобальному вимірі філософія освіти об'єднує в собі глибинні соціально-економічні відносини,

політику держави, її ідеологію і відповідні їй соціальні інститути, громадську свідомість і культуру народу на даному етапі його історичного розвитку і становлення. Важливим завданням філософії освіти є з'ясування пріоритетів в оцінці сучасного стану суспільства і в процесі прогнозування його майбутнього розвитку. Таким чином, дорослі все більше розглядають власну освіту протягом життя як нагальну потребу самореалізації духовно-інтелектуального потенціалу, соціальної стабільності, конкурентоздатності. Освіта дорослих і є тією філософією, що сповідує держава, яка цінує своїх громадян. З огляду на зазначене, можна простежити значимість освіти серед дорослого населення і політики Європейського союзу. Європейський саміт, що пройшов в Лісабоні в березні 2000 р., став поворотним моментом у векторі освітньої політики Європейського Союзу. Його висновки підтверджують, що Європа вже вступила в глобальну інформаційно оснащену епоху знань. Прослідковуються швидкі зміни у звичній моделі надання освітніх послуг, праці й самого життя. Висновки Лісабонського саміту підтверджують, що успішний перехід до інноваційного суспільства, заснованого на ґрунтовних знаннях, повинен супроводжуватися процесом безперервної освіти – навчанням упродовж життя (lifelong learning), основною ланкою якого є освіта дорослих. Європейська комісія та країни-члени ЄС проголосили освіту дорослих в рамках освіти протягом життя Європейською стратегією зайнятості – всебічною навчальною діяльністю, що здійснюється на постійній основі з метою поліпшення знань, навичок і професійної компетенції.

Наразі приділяється велике значення освіті дорослого населення, яке вже має освітумою, що Європа стала «суспільством, заснованим на знанні» (knowledge-based society). Як наслідок – інформація, знання, а також мотивація до їх постійного оновлення та навички необхідні для цього стають вирішальним чинником розвитку, конкурентоспроможності та ефективного функціонування ринку праці. Якщо повноцінний розвиток особистості є невід'ємною частиною повноцінного розвитку усього суспільства, стає зрозумілим неможливість прогресу без уміння активно брати участь у суспільних процесах і адаптуватися до змін. Це знову підтверджує, що лише освіта в найширшому розумінні цього процесу може сприяти успішному результату [12].

Розглянемо одну з європейських асоціацій, що опікується соціальною політикою освіти дорослих, а саме Європейську асоціацію з освіти дорослих (European Association for the Education of Adults, EAEA). EAEA – це міжнародна некомерційна асоціація, яка об'єднує і представляє європейські організації, які безпосередньо займаються навчанням дорослих. Ця Європейська громадська організація, що об'єднує 128 членських організацій з 42 країни, діє в сфері освіти дорослих та представляє інтереси більше 50-ти мільйонів дорослих учнів – як чоловіків, так і жінок, по всій Європі. EAEA працює з національними координуючими установами з освіти дорослих. Організація

була заснована в 1953 році представниками різних європейських країн і була спочатку відома як Європейське Бюро Освіти Дорослих. Основні цілі ЕАЕА:

- сприяти розвитку навчання дорослого населення;
- заохочувати та підтримувати співпрацю в галузі навчання дорослих на європейському рівні;
- чинити політичний вплив на міжнародні органи влади з метою змусити їх вести відповідну освітню соціальну політику та приймати планові рішення, що відповідають потребам дорослого населення в Європі;
- допомагати європейським некомерційним асоціаціям активно взаємодіяти і проводити роботу на міжнародному рівні [13].

Слід наголосити, що ЕАЕА працює з такими національними та регіональними урядовими органами та міжнародними організаціями, як Європейський Союз, Європейська Рада, Міжнародна Рада Освіти для Дорослих (*International Council for Adult Education* (ICAE), членом якого є ЕАЕА), ЮНЕСКО, Міжнародна Організація Праці.

Європейська асоціація з освіти дорослих сприяє розвитку освіти дорослого населення і намагається полегшити доступ до формальної і неформальної освіти з метою збільшення кількості дорослих учнів, особливо серед верств населення, що мало беруть участь у навчанні на сьогоднішній день. Цілі, що переслідують дорослі, які вирішують продовжити своє навчання, можуть бути найрізноманітнішими: особистісний розвиток, зміна соціального статусу, підвищення загального культурного рівня та знайомство з культурою інших народів, підвищення кваліфікації.

Навчання дорослих є життєво важливим компонентом політики навчання Європейської комісії і має важливе значення для конкурентоспроможності та працевлаштування, соціальної інтеграції, активної громадянської позиції та особистого розвитку як у Європі, так і за її межами. Завдання полягає в тому, щоб забезпечити можливість навчання для всіх, в першу чергу маргінальних груп, які їх найбільше потребують. Попит на навчання дорослих зростає і Комісія прагне допомогти всім країнам ЄС створити таку систему навчання дорослих, якаб характеризувалась гнучкістю, високою якістю, достойним навчанням та підвищення ролі місцевих органів влади, роботодавців, соціальних партнерів, представників громадянського суспільства, та культурних організацій. Виокремимо й пріоритетні напрями соціальної політики Європейського Союзу: зробити освіту протягом усього життя і мобільність дорослих реальністю, розширити доступ до освіти для всіх верств населення; підвищити якість та ефективність системи освіти дорослих; сприяти справедливості, соціальній згуртованості та активній громадянській позиції через участь у громадському та культурному житті та навчанні для розвитку особистості та її самореалізації; підвищити творчість та інноваційну діяльність дорослих і їх оточення;

поліпшитимоніторинг знаньдорослих [14].

Таким чином, координуюча діяльність європейського виміру визначає загальну соціальну політику освіти дорослих, сприяє зміцненню її національних систем, а також розвитку руху освіти дорослих у кожній європейській країні. Адже освіта загалом, й освіта дорослих зокрема, в добу глобалізації та високих технологій – це фактор соціальної стабільності, економічного добробуту країни, її конкурентоспроможності та національної безпеки. На нашу думку, подальших розвідок потребує створення комплексної взаємодії між різними ідеями щодо реалізації соціальної політики освіти дорослих інвестиційними інтересами та конкретними політичними інституціями на усіх щаблях процесу її формування та реалізації.

Література

1. Астахова В.И. Курс лекций по социологии образования: учеб. пособ. / В.И. Астахова. – Х.: НУА, 2009. – 464 с.
2. Вудкок М. Раскрепощенный менеджер / М. Вудкок, Д. Фрэнсис. – М.: Дело, 1991. – 320 с.
3. Гримак Л.П. Резервы человеческой психики: Введение в психологию активности / Л.П. Гримак. – М.: Политиздат, 1987. – С. 150.
4. Енциклопедія освіти / АПН України; гол. ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
5. Ермолаева Е.П. Психология социальной реализации профессионала / Е.П. Ермолаева. – М.: Институт психологии РАН, 2008. – 347 с.
6. Лебедев-Любимов А.Н. Психология рекламы / А.Н. Лебедев-Любимов. – СПб.: Питер, 2006. – 234 с.
7. Ромат Е.В. Реклама: учебник / Е.В. Ромат. – СПб.: Питер, 2008. – 512 с.
8. Роменець В.А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження. навч. посіб. / В.А. Роменець. – К.: Либідь, 2005. – 916 с.
9. Роменець В.А. Історія психології ХХ століття: навч. посіб. / В.А. Роменець, І.П. Маноха. – К.: Либідь, 2003. – 992 с.
10. Самоменеджмент. учеб. пособ. / под ред. В.Н. Парахиной. – М.: Директ-Медиа, 2014. – 498 с.
11. Bauman Z. The individualized society / Zygmunt Bauman. – Polity, 2013. – 272 p.
12. Presidency conclusions Lisbon European Council, 23 and 24 March 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 23.09.2014 <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/00100-r1.en0.htm>. – Загол. з екрану. – Мова англ.
13. European Association for the Education of Adults [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 23.08.2014 <<http://www.eaea.org>>. – Загол. з екрану. – Мова англ.
14. EU policy in the field of adult learning [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 23.11.2014 <http://ec.europa.eu/education/policy/adult-learning/index_en.htm>. – Загол. з екрану. – Мова англ.

Olena Komar – Post-Graduate Student of the Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

SOCIAL POLICY AND LIFELONG LEARNING: NEW THEORETICAL AND METHODOLOGICAL CHALLENGES IN SOCIOLOGY OF ADULT EDUCATION

Summary. *The article reveals some issues of social policy and lifelong learning: new theoretical and methodological challenges in Sociology of adult education as a source of further forming and study of the concept of adult education in the 21st century. It shows the ideas of philosophers, scholars, political and public actors, in relation to the mentioned phenomenon and EU policy in the field of adult learning as well. Special attention is paid to continuity of learning and changes in adult life in connection with social processes as the basis of any modern democratic society. Research supports the notion that adults (older workers or aging workers) still have the capacity to keep on making contributions at work. It is emphasised on continuity and direct connection between education and social processes is elucidated. The importance of adult learning as a vital component of the European Commission's lifelong learning policy is defined. Heed is given to the aging workforce and human resource policy that can exert adults such as training, the so-called «extended educational career beyond young adulthood», management and labour market experiences.*

Key words: *education, adult education, social policy, profession, self-marketing, comprehensive and harmonious development of the individual, self-improvement, self-development, social status, EU policy in adult learning field.*

Bibliography

1. Astakhova V.I. Kurs lektsyy po sotsyologii obrazovaniya: ucheb. Posob. / V.I. Astakhova. – Kh.: NUA, 2009. – 464 s.
2. Vudkok M. Raskrepostshennyy menedzher / M. Vudkok, D. Phrensis. – M.: Delo, 1991. – 320 s.
3. Grimak L.P. Rezervy chelovecheskoy psikhiki: Vvedenie v psikhologiyu aktivnosti / L.P. Grimak. – M.: Politizdat, 1987. – S. 150.
4. Entsyklopediya osvity / Akad.ped. nauk Ukrainy; gol. red. V.G. Kremen. – K.: Yurinkom Inter, 2008. – 1040 s.
5. Ermolaeva E.P. Psikhologiya sotsialnoy realizatsii professional / E.P. Ermolaeva. – M.: Institut psikhologii RAN, 2008. – 347 s.
6. Lebedev-Lyubimov A.N. Psikhologiya reklamy / A.N. Lebedev-Lyubimov. – SPb.: Piter, 2006. – 234 p
7. Romat E.V. Reklama: uchebnik / E.V. Romat. – SPb.: Piter, 2008. – 512 s.
8. Romenets V.A. Istoriya psikhologii: Starodavniy svit. Seredni viky. Vidrodzhennya^ navch. posib. / V.A. Romenets. – K.: Lybid, 2005. – 916 s.
9. Romenets V.A. Istoriya psikhologii XX stolittya: navch. posib. / V.A. Romenets., I.P. Manokha. – K.: Lybid, 2003. – 992 s.
10. Samomenedzhment: ucheb. posob. / pod red. V.N. Parakhinoy. – M.: Direkt-Media, 2014. – 498 s.
11. Bauman Z. The individualized society / Zygmunt Bauman. – Polity, 2013. – 272 p.
12. Presidency conclusions Lisbon European Council, 23 and 24 March 2000 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: 23.09.2014 <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/00100-r1.en0.htm>. – Zahol. z ekranu. – Mova angl.
13. European Association for the Education of Adults [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: 23.11.2014 <<http://www.eaea.org>>. – Zahol. z ekranu. – Mova angl.
14. EU policy in the field of adult learning [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: 23.08.2014 <http://ec.europa.eu/education/policy/adult-learning/index_en.htm>. – Zahol. z ekranu. – Mova angl.